

Відгук
офіційного опонента
на дисертацію Карана Дмитра Борисовича
«Костянтин Харлампович (1870 – 1932): особистість, науковець,
громадський діяч», подану на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України

У сучасній соціогуманітаристиці помітно зростає інтерес до людського виміру історичного та історіографічного процесів. У цьому контексті слід вітати звернення Д. Б. Карана до постаті К. В. Харламповича, який залишив помітний слід у розгортанні історичних досліджень в Росії та Україні у другій половині XIX – першій третині XX ст. Прикметно, що дисертація Д. Б. Карана про одного з перших академіків Української академії наук подається до захисту в дні, коли на державному рівні відзначається 100-річчя її спадкоємиці та правонаступниці Національної Академії наук України.

Актуальність і наукова новизна дисертації обумовлена передусім тією обставиною, що Д. Б. Каран на підставі цілого комплексу джерел, виявлених у 14 архівосховищах України, Росії, Білорусі та Польщі, уперше здійснив спробу з урахуванням сучасних методологічних засад і дослідницьких методик детально відтворити життєвий шлях, науково-педагогічну та громадську діяльність К. В. Харламповича. Власне, саме в цьому і полягала мета студії Д. Б. Карана, з якою були узгоджені дослідницькі завдання. Слід погодитися з «подвійними» хронологічними межами дисертаційної роботи: з одного боку, вони визначаються роками життя К. В. Харламповича, а з іншого – тематикою його наукових праць у діапазоні XVI – XVIII ст. Натомість, на нашу думку, не зовсім коректно окреслено територіальні межі дослідження, адже в різні роки і за різних обставин К. В. Харлампович перебував не тільки в Росії та Україні, але й на теренах сучасної Польщі, Литви і Казахстану.

У першому розділі дисертації схарактеризовано стан наукової розробки проблеми, джерельну базу та методологію дослідження. Можна погодитися із запропонованою Д. Б. Караном періодизацією історіографії проблеми:

1901 р. – початок 30-х рр. ХХ ст.; середина 30-х – 80-і рр. ХХ ст.; 1990 р. – дотепер. Він проаналізував доробок своїх попередників – низки українських, російських та білоруських фахівців, з-поміж яких виокремив О. М. Дзюбу, на думку Д. Б. Карана, «мабуть, найавторитетнішу серед вітчизняних дослідників творчого спадку К. В. Харламповича» (с. 17–18). Як і слід було очікувати, найбільшу увагу Д. Б. Каран присвятив студіям Л. Ю. Медовкіної, яка у 2010 р. захистила у Донецькому національному університеті кандидатську дисертацію на тему «Костянтин Васильович Харлампович (1870 – 1932): інтелектуальна біографія історика» за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Віддаючи належне доробку Л. Ю. Медовкіної, Д. Б. Каран водночас виявив у її дисертації «хронологічні і фактичні неточності, запозичення із робіт інших дослідників», а також некоректні та необґрунтовані твердження (с. 19–26). Це дало підстави Д. Б. Карану стверджувати, що, «незважаючи на наявність чималої кількості наукових розвідок і навіть спеціального дисертаційного дослідження, питання про написання науково зваженої історичної біографії та наукового спадку К. В. Харламповича, яка б дозволила прослідкувати формування наукового світогляду вченого, залишається актуальним» (с. 26).

Актуалізовані у процесі підготовки дисертаційного дослідження джерела автор доречно розподілив на історичні та історіографічні (с. 27). Натомість поділ історичних джерел на опубліковані та неопубліковані видається штучним. До того ж, Д. Б. Каран відступив від традиційної класифікації історичних джерел за видовою ознакою, що, на нашу думку, ускладнило сприйняття тексту цього підрозділу (с. 27–32). Як свідчать додатки до основного тексту дисертації, автор розшукав і використав унікальні фотографії, які зберігалися у родині Харламповичів (с. 280–284), але чомусь не згадав про них в огляді джерельної бази. Водночас дисертант цілком слушно систематизував історіографічні джерела, розподіливши їх на праці та рецензії К. В. Харламповича і рецензії на його публікації (с. 32–36). Слід принагідно відзначити, що Д. Б. Карану вділося впорядкувати найбільш

повну на сьогодні бібліографію праць К. В. Харламповича, що складається з 260 позицій, а також виявити у періодичних виданнях першої третини ХХ ст. близько 60 рецензій на його публікації.

Спираючись на доробок вітчизняних і зарубіжних фахівців, Д. Б. Каран вибудував методологію свого дисертаційного дослідження у річницю персональної історії та її модифікованої версії – інтелектуальної біографії. Відтак він прагнув «не просто реконструювати невідомі факти біографії К. В. Харламповича, але через призму приватного життя, соціокультурного оточення, наукових інтересів» дослідити розвиток його історичних поглядів, його інтелектуальні зв'язки, проникнути у творчу лабораторію вченого (с. 37–40). Д. Б. Каран також доречно використав концепт «людина/історик другого плану». На його думку, К. В. Харлампович «в силу різних обставин залишився в тіні своїх непересічних колег та опинився в різноманітному товаристві істориків другого плану». З іншого боку, обрання у 1919 р. К. В. Харламповича одним з небагатьох істориків-академіків Української академії наук спонукало Д. Б. Карана до несподіваної, на перший погляд, паралелі з Д. І. Дорошенком, який, за словами В. М. Андреева, «не був «першим» поруч із М. Грушевським та В. Липинським, але і «другим» також не став» (с. 40–42).

У другому розділі дисертації здебільшого на підставі нововиявлених джерел наведено детальні відомості про родину Харламповичів, які з діда-прадіда належали до духовного стану. Як слушно зазначив автор, саме соціокультурне середовище зумовило навчання К. В. Харламповича у Віленському духовному училищі (1879–1884 рр.), Литовській духовній семінарії (1884–1890 рр.) і, нарешті, у Санкт-Петербурзькій духовній академії (1890–1894 рр.) (с. 53–58). Незважаючи на тривале перебування у духовних навчальних закладах, К. В. Харлампович не продовжив сімейну традицію і не прийняв сан священника. Ба навіть більше: за свідченням сина Бориса його «погляди були далекі від монархічних, і що здається дивним, зовсім не релігійними» (с. 60). Д. Б. Каран стверджує, що родинне виховання та

навчання у духовних навчальних закладах справили визначальний вплив на формування особистості та наукових уподобань К. В. Харламповича. Автор цілком слушно звернув увагу на той факт, що дитинство і юність героя його дослідження минули на території напруженого «протистояння двох культурно-релігійних світів», які уособлювали греко-католицька та православна конфесії. І хоча у 1839 р. на соборі уніатського духовенства у Полоцьку було ухвалено рішення про приєднання до Православної Церкви, актуальною залишалася популяризація православних догматів і таїнств, чим змушений був повсякчас займатися батько К. В. Харламповича (с. 46–47). У цьому розділі Д. Б. Каран торкнувся питання про етнічну самоідентифікацію К. В. Харламповича і дійшов висновку про те, що він поділяв ідеологію так званого «західнорусизму», згідно з якою декларувалися спільне походження білорусів та росіян, але визнавалися їхні національні особливості (с. 48, 56–57). Вочевидь, можна говорити про те, що К. В. Харламповичу, як і багатьом іншим «західнорусам»/білорусам була властива подвійна лояльність, породжена відсутністю власної національної держави. Наведені автором факти переконливо свідчать, що під час навчання у Санкт-Петербурзькій духовній академії, в якій зусиллями професорів М. Й. Кояловича та П. М. Жуковича сформувалася наукова школа церковної історії Західної Русі, К. В. Харлампович сформувався як допитливий дослідник. Саме в стінах цього навчального закладу він у 1894 р. успішно захистив дисертацію на тему «Западнорусские, по преимуществу православные, школы XVI и начала XVII веков» і був удостоєний ступеня кандидата богослів'я (с. 57–62).

Д. Б. Каран стисло висвітлив перипетії «казанського» періоду у біографії К. В. Харламповича, зосередивши увагу на його приватному житті (с. 64–68). Водночас автор лише принагідно схарактеризував поневіряння вченого після встановлення у Поволжі радянської влади – ув'язнення в 1918 р., заслання у 1925–1927 рр., а також обставини, які зумовили переїзд К. В. Харламповича в Україну – спочатку до Ніжина, а потім до Києва (с. 71–

76). На нашу думку, ці сюжети заслуговують на більш розгорнуту інформацію у форматі окремого підрозділу.

Наукового-педагогічна діяльність К. В. Харламповича досить докладно проаналізована у третьому розділі дисертації. Значну увагу автор приділив викладацьким практикам ученого у Казанському університеті протягом 1900–1922 рр. і висвітлив тривалий конфлікт, пов'язаний з обранням К. В. Харламповича на кафедру церковної історії, в який довелося безпосередньо втручатися імператору Миколі II (с. 81–94). Натомість лише принагідно наведено відомості про викладацьку діяльність К. В. Харламповича у Казанській духовній семінарії у 1895–1909 рр. (с. 80, 88, 91, 98). Занадто «буденно», на наш погляд, у роботі висвітлено знакову подію в житті К. В. Харламповича – його обрання у грудні 1916 р. членом-кореспондентом Російської Академії наук (с. 94–95), що засвідчило авторитет ученого у фаховій спільності.

Значний інтерес становить підрозділ, присвячений активній участі К. В. Харламповича у роботі Товариства археології, історії та етнографії при Казанському університеті – громадської організації, яка об'єднувала фахівців та аматорів старовини. Один з фундаторів Товариства професор С. Шпилевський влучно назвав його «вченим братством, в яке вступають незалежно від чинів, звань, народностей і віросповідань». У 1901 р. К. В. Харлампович був обраний членом Товариства, у 1904 р. – секретарем і головним редактором його періодичного видання – «Известий», а у 1922 р. – головою Товариства. Д. Б. Каран визначив основні напрями наукової та науково-організаційної діяльності К. В. Харламповича у цій фундації і цілком слушно зауважив, що саме вона стала приводом для звинувачення вченого у поширенні контрреволюційних ідей та настроїв. Автор схарактеризував краєзнавчий доробок К. В. Харламповича, який у роки Громадянської війни доклав значних зусиль задля збереження історико-культурної спадщини регіону. Він представляв Товариство на Першій Всеросійській краєзнавчій конференції у грудні 1921 р. і був обраний членом

Центрального бюро краєзнавства при Російській Академії наук (с. 108–109, 113–115).

Д. Б. Каран навів відомості про обрання К. В. Харламповича в червні 1919 р. академіком Української академії наук (с. 119), але лише принагідно в історіографічному контексті згадав про його виключення у березні 1928 р. з числа дійсних членів Всеукраїнської академії наук (с. 13,16), хоча ця подія, на наш погляд, заслуговує на докладний коментар.

На підставі листування К. В. Харламповича з М. С. Грушевським, Н. Д. Полонською-Ваиленко та М. М. Могилянським у дисертації висвітлено його подальша діяльність в установах Всеукраїнської Академії наук у 1927–1931 рр. Як свідчить епістолярна спадщина вченого, він долучився до роботи кількох академічних осередків – Комісії історії старої України, Археографічної комісії та Постійної комісії для складання біографічного словника діячів України (с. 119, 122, 126, 130–132).

Четвертий розділ дисертаційного дослідження присвячено науковій спадщині К. В. Харламповича. На думку Д. Б. Карана, він розробив концепцію щодо появи в Україні наприкінці XVI ст. нового типу школи – слов'яно-греко-латинської, яка була втілена в освітніх практиках Острозької академії та Києво-Могилянському колегіуму (с. 139–143). Ця концепція лягла в основу магістерської дисертації К. В. Харламповича «Западнорусские православные школы XVI и начала XVII веков, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви», яку він захистив у Санкт-Петербурзькій духовній академії на початку 1899 р. (с. 146–150). Дисертант детально проаналізував численні рецензії на цю працю, що побачила світ у Казані в 1898 р., які з'явилися у фаховій періодиці Росії, Австро-Угорщини та Німеччини (с. 152–154). Водночас він звернув увагу на деякі похибки, яких припустився К. В. Харлампович, зокрема щодо освітнього рівня Острозької академії (с. 156).

Як вважає Д. Б. Каран, студії з історії освіти та шкільництва в Україні за ранньомодерної доби цілком логічно спонукали вченого до з'ясування ролі вихідців з українських земель у соціокультурному житті Московського царства, а згодом Російської імперії у XVI–XVIII ст. Цій проблемі К. В. Харлампович присвятив монографію «Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь», опубліковану в Казані на початку 1914 р. У травні того ж таки року він подав цю книгу до своєї alma mater – Санки-Петербурзької духовної академії, Вчена рада якої одноголосно визнала К. В. Харламповича гідним наукового ступеня доктора церковної історії (с. 160–162). Власне кажучи, це був перший том задуманої вченим трилогії, який містив біографічні відомості про вихідців з України, які прислужилися розвитку православної церкви, освіти і культури на російських теренах. У другому томі К. В. Харлампович збирався проаналізувати їхню літературну та наукову спадщину, а у третьому схарактеризувати вплив українських церковних діячів на всі сфери соціокультурного життя російського суспільства. Втім реалізувати свій задум з об'єктивних причин К. В. Харлампович не спромігся (с. 180–181).

Водночас Д. Б. Каран обійшов увагою цикл праць К. В. Харламповича з історії Ніжинської грецької громади, частина яких була опублікована вже в наші дні, хоча і згадав про них в історіографічному контексті у першому розділі дисертації (с. 13–15). На наш погляд, це невиправдано збіднює характеристику наукового доробку вченого і уявлення про обсяг його українознавчих зацікавлень. Та й загалом «ніжинський» період у житті та діяльності К. В. Харламповича, як нам здається, не знайшов належного висвітлення у тексті дисертації.

Висловлені зауваження і побажання не впливають на загальну позитивну оцінку дисертації Д. Б. Карана, що являє собою самостійну та завершену наукову працю і має важливе теоретичне, науково-пізнавальне та практичне значення. Загалом автор досягнув поставленої мети і розв'язав відзначені у роботі дослідницькі завдання. Достовірність отриманих

наукових результатів забезпечена, з одного боку, шляхом залучення широкого кола історичних та історіографічних джерел, значна частина яких уперше запроваджується до наукового обігу, а з іншого – за допомогою їх критичного аналізу. Основні положення роботи були апробовані на наукових конференціях різного рівня й викладені у публікаціях на сторінках фахових видань. Автореферат дисертації відповідає її структурі і розкриває зміст дослідження.

Відтак, на нашу думку, дисертація Дмитра Борисовича Карана «Костянтин Харлампович (1870 – 1932): особистість, науковець, громадський діяч» відповідає вимогам до кандидатських дисертацій, викладеним у «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженому Постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. № 567, зі змінами і доповненнями згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 19 серпня 2015 р. № 656 «Про затвердження Порядку присудження наукових ступенів» і Наказом МОН України від 12 січня 2017 р. № 40, а її автор заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

**Директор Навчально-наукового інституту
історії та соціогуманітарних дисциплін
імені О. М. Лазаревського
Національного університету
«Чернігівський колегіум»
імені Т. Г. Шевченка
кандидат історичних наук, професор**

О. Б. Коваленко

**Підпис О. Б. Коваленка засвідчую
Начальник відділу кадрів**

Л. Ф. Лук'яненко